

НАГОРОДИ УПА: ПРОЕКТ НИЛА ХАСЕВИЧА

Маловідомою сторінкою української фалеристики є система нагород Української повстанської армії. Нагороди УПА встановлено 2 січня 1944 р. Наказом Головного командування УПА. Це – Золотий Хрест Бойової Заслуги (1 і 2 класи), Срібний Хрест Бойової Заслуги (1 і 2 класи), Бронзовий Хрест Бойової Заслуги (ними нагороджували тільки вояків УПА), Золотий Хрест Заслуги (1 і 2 класи), Срібний Хрест Заслуги (1 і 2 класи), Бронзовий Хрест Заслуги (нагороджували як вояків УПА, так і цивільних осіб). 6 червня 1948 р. постановою Української Головної Визвольної Ради (УГВР) встановлено медаль „За боротьбу в особливо важких умовах”. Виготовлення нагород було організовано за кордоном, на Заході, частину переправлено на Україну, але їх там захопили радянські спецслужби. Практично нагородження відбувалися тільки на еміграції.

Автором нагород УПА (за винятком одного з проектів Хреста Заслуги) був видатний графік, вояк УПА Нил Хасевич. Народився він у с. Дюксин (нині – Костопільського району Рівненської області) 1905 р. в сім'ї дякона місцевого храму. Вчився в сільській школі, згодом закінчив Рівненську гімназію. Гімназистом, потрапивши в залізничну аварію, втратив ногу. 1925 р. вступив на відділ графіки до Варшавської академії мистецтв, закінчив її 1937 р. Через брак коштів на навчання мусив поєднувати мистецькі студії з усілякими підробітками. Був діяльний у студентській громаді, належав до гуртка мистців „Спокій”.

Опанувавши різні графічні техніки, найбільше уславився як автор дереворитів, особливо книжкових знаків (екслібрисів), які з успіхом виставлялися в Берліні, Празі, Варшаві. 1939 р. за сприяння друзів побачило світ видання „Екслібрис Нила Хасевича”.

Друга світова війна вирвала Н.Хасевича з мистецького світу. Він як член ОУН під проводом С.Бандери був призначений членом крайової референтури пропаганди Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) (1943 – 1952). Діяв під організаційними псевдами Бей, Зот, Старий. Ілюстрував майже всі видання УПА-Північ, випущені в умовах підпілля. Це були листівки, часописи, окремі графічні аркуші (найвідоміша серія „Волинь у боротьбі”). Більшість їх виконано в техніці деревориту, деякі через нестачу відповідного матеріалу, – на целулоїді. Він не тільки працював сам, а й мав учнів та помічників з обдарованої молоді.

Після прийняття в січні 1944 р. Головним командуванням УПА рішення про встановлення нагород Н.Хасевич розробив проекти, які були затверджені з невеликими змінами. При виготовленні теж внесено певні зміни, тому реальні нагороди відрізняються від спроектованих Н.Хасевичем. Загинув Н.Хасевич як воїн зі зброєю в руках у бою з оперативною групою МГБ 4 березня 1952 р. в с. Сухівцях Рівненського району¹.

Пропонуємо читачам складену Н.Хасевичем пояснювальну записку й інструкцію щодо виготовлення нагород УПА в умовах підпілля².

ПОЯСНЕННЯ ДО ПРОЕКТІВ ОРДЕНІВ, МЕДАЛЕЙ І ВІДЗНАК³

На розгляд представляється такі нариси:

2 проекти Хреста Бойової Заслуги;

5 проектів Хреста Заслуги;

3 проекти медалі „За боротьбу в особливо важких умовах”;

4 проекти відзнаки приналежності до УПА;

2 проекти відзнаки 20-річчя ОУН.

Всі ці проекти виготовлені у 3-х примірниках. Виконані вони нарисово і в натуральній величині. Проектуючи, я старався дати якнайпростіші взірці, такі проекти, які виконати можна „кустарним” способом, власними силами, в підпільних умовах. Виходячи з цього, всі відзнаки запроектував я як барельєфи в металі, без емалі. Емальовані відзнаки і ордени, очевидно, були б багатшими, ефектовнішими, але емальовання значно комплікує⁴ виконання і ми власними нефарбованими силами, без допомоги досвідченого ювілера такі відзнаки виконати не зможемо. Зважаючи на це, я й не впроваджував до орденив емалі, а застосував прикраси виключно різьбарського характеру, тобто розбиття загальної площини на ряд менших, похилених у різні напрямки, площин. Коли б була якась можливість виробляти масово емальовані відзнаки, в такому разі у всі заглибини треба буде впровадити відповідного кольору емаль, і тільки. Це зробити не буде трудно, це зуміє

перепровадити й той, хто буде емальовати ордени. Також не подав я в більшості проектів і девізу орденив. Тільки в проекті № 2 Хреста Бойової Заслуги та в проекті № 1 жетона УПА подав я (орієнтаційно) девізи. Всі інші проекти девізів не мають. Не подавав, по-перше, тому що не знаю, чи є якийсь прийнятий в статуті ордена девіз, а по-друге, щоб не утруднювати виконання штампа. Одначе, якщо девіз конче потрібний, можна буде його у вибраному проекті докомпонувати, вставити з лицевої чи оборотної сторони. Всі відзнаки ми старалися закомпонувати так, щоб вони не були подібні до аналогічних відзнак, прийнятих в інших, принаймні в сусідних з нами, державах. Відворотну сторону всі відзнаки мають гладку, без жодної різьби, без напису. Автором проекту Хреста Заслуги № 3 є д[обродій] Свирид, всіх інших – я.

З проектів Хреста Бойової Заслуги більш удатним, на мою думку, є проект, обозначений № 1. Девіз на такому хресті можна помістити на раменах, але девіз цей мусить бути дуже короткий – не більше 16 букв. Емаль можна дати тут двох кольорів: синю під Тризуб і малинову на раменах хреста. Зірки-ромбики на стяжці означають класу ордена. Під зірками на стяжці можна помістити 2 схрещені металеві мечі (з такого металу, як і хрест), так, як показано в 2-му проекті. Така емблема вказу-

вала б, що цей орден військовий, що нагороджено ним за бойові заслуги, а потрібне це буде тоді особливо, коли носитиметься саму лише стяжку без ордену, і для того, щоб підкреслити військовий характер нагороди, щоб відокремити від Хреста Заслуги, який в проектах має подібну стяжку, а є „цивільним” ордену.

В проекті № 2 Хреста Бойової Заслуги емаль можна дати тільки в центральному квадраті, як блакитне тло під Тризуб.

З проектів Хреста Заслуги кращими вважаю проект №1 і № 2. Перший проект є найбільш скромним і конструктивним з-поміж усіх проектів. Виконати його в металі (способом відливання чи штампування) не буде тяжко. Девіз можна дати тут, або довкола Тризуба, або біля обвідок рамен хреста, а емаль – тільки в середньому квадраті: в колі – блакитну, назовні кола – малинову. Другий проект представлений у формі стилізованого перехрестя меча та нагадує деякі українські ордени часів Визвольних змагань 1918 – 1921 рр. і хрест меча з членської відзнаки ОУН. В цьому хресті емаль можна дати тільки блакитну, як тло під Тризуб в центральному квадраті. Девіз можна тут помістити лише в обвідці квадрата довкола герба. На стяжці замість зірок краще дати для означення класи вузькі металеві смужки, так, як показано в другому проекті. Смужки належало б давати: для бронзового хреста – бронзову, для срібного – срібну або бронзову і срібну, для золотого – золоту або бронзову, срібну і золоту.

В проекті № 3 емаль можна дати 2-х кольорів: блакитну в централь-

ному квадраті і цеглясто-червону в заглибинах рамен хреста або в місцях, означених на раменах ясним кольором. Девіз – з відвортної сторони ордену. В 4-му проекті емаль можна дати 3-х кольорів: вдолі під Тризубом – блакитну, в середньому квадраті (назовні круга) – червону, а в рамена хреста – чорну. В 5-му проекті – скрізь емаль блакитна. Девіз можна дати на місці вінка.

Емаль, якщо буде можливість, краще давати тільки у найвищих класах, у золотому хресті.

В проекті № 1 медалі „За боротьбу в особливо важких умовах” я старався представити 3 доби боротьби за Українську державу: княжу, козацьку і сучасну, що значно ускладнило і роздрібнило композицію медалі. Тому виконання проекту в металі мусить бути дуже прецизним⁵. В проекті № 2 представлена лише одна фігура повстанця з гранатою і крісом⁶ в руках. Ця постать мала б символізувати тільки теперішню боротьбу. Проект цей простіший від попереднього, але й дужчий символічно. виготовлення штампа мусить бути прецизне. В 3-му варіанті представлений лише Тризуб у вінку (як символ цілі боротьби) і два схрещені мечі (як символ боротьби). Варіант цей найпростіший. виготовити штамп такої медалі не буде тяжко. У випадку заапробування якогось проекту, необхідно буде перед виготовленням штампа опрацювати даний проект докладніше і в збільшеному форматі.

Всі стяжки запроектовані в 2-х кольорах. Для орденів – червоночорні, а для медалі – блакитножовті. Стяжки є кількох варіантів,

ПРОЕКТИ МЕДАЛЕЙ

Проект N. 1.

Проект N. 2.

кількох комбінацій укладу пасків і стяжки. Вибирати стяжку можна й незалежно від ордена.

В жетоні 20-річчя ОУН в основу я взяв раніш прийняту членську відзнаку ОУН. Усунув тільки з неї емаль (щоб не утруднювати виготовлення) та додав стяжку з числами років (у першому проекті) і віночок довкола (у другому). Вогнуті місця зазначені в проекті темнішою фарбою. Тризуб має бути накладним і буде найбільш випуклим місцем в жетоні. Напис на стяжці – вогнутий. Членська відзнака ОУН є на стільки згеометризована і упрощено-конструктивістична, що інакше розв'язати композицію жетона, без порушення стилевості відзнаки, не далося. Емаль в жетонах можна було б дати тільки в почесних членських жетонах (для відзначення найстарших і найбільш заслужених членів ОУН). У звичайних ювілейних жетонах емалі краще не давати. До масового ювілейного відзначення більш надаватиметься проект перший. Ви-

готовити штамп за цим проектом не буде тяжко.

В основу композиції жетонів УПА я взяв меч як символ боротьби і сили. В першому проекті, представленому у формі ромба, меч оповитий стяжкою з написом „За Україну, за волю, за народ”. Напис цей має бути вогнутим, а сама стяжка, меч і „УПА” – випуклі. Жетон можна виконати способом штампування в тонкій мосяжній⁷ чи срібній блясі. У проектах 2, 3, 4 меч представлений без тла. В першому варіанті – з лавровою галузкою, в другому – зо стяжкою, на якій вогнутим написом подано рік заснування УПА (можна додати до цього, якщо буде потреба, і рік ювілею, скажім, 1952) і в третьому – сам меч і напис „УПА” без жодних додатків. Жетони за цими проектами продукувати можна як шляхом штампування, так і відливання. Штампи всіх цих жетонів виготовити нетяжко і такі жетони потраплять виготовити й нефахові підпільники.

ПРОЕКТИ ХРЕСТІВ

Хрест Заслуги
проект N. 1.

Хрест Бойової Заслуги
проект N. 2.

Хрест Заслуги
проект N. 3.

Хрест Заслуги
проект N. 4.

Хрест Заслуги
проект N. 5.

Як виготовляти ордени, жетони і стяжки в підпільних умовах?

Виготовляти емальовані відзнаки в підпільних умовах буде важко. По-перше, тому що нема (мабуть) підпільних фахівців-емальєрів, а по-друге – трудно дістати потрібні до емалювання складники. Тому такі відзнаки виготовити можна буде тільки тоді, коли підшукається фахівця-емальєра, тому зреалізувати зможемо поки що тільки відзнаки без емалі. Такі відзнаки виготовляти в підпіллі ми все ж маємо можли-

вість, бо є і люди, які зуміють роботу цю виконати, і потрібний метал не так вже важко дістати.

Виготовляти неемальовані відзнаки можна або способом штампування, або відливання. До штампування потрібний штамп із твердої сталі. Штамп цей треба вирізати ручно, як негатив медалі чи ордена, тобто вогнуті місця медалі в штампі будуть випуклими і навпаки, всі випуклі місця медалі повинні бути в штампі вогнутими. Штампувати можна на холодно і на гарячо. Тому що при холодному штампуванні

*Хрести Заслуги УПА:
Золотий (1-ї і 2-ї класи).
Срібний (1-ї і 2-ї класи).
Бронзовий*

штамп швидше спрацьовується і для цього потрібний спеціальний прес для збільшення тиску, раціональніше буде стосувати гаряче штампування. Робиться це так: відлиту або обрізану металеву плитку потрібної величини і форми нагрівається до білого і потім по ній сильно вдається штампом при допомозі преса чи навіть молотка. Одштампований таким способом відтиск потім шліфується, полірується. До відливан-

ня треба насамперед зробити ручно позитивний модель відзнаки в гіпсі, дереві чи металі. Потім на модель відливається ряд гіпсових форм (негативів), в які й виливається розплавлений метал. Цей спосіб виробу простіший від штампування, але відливи здебільша не виходять докладними і їх треба виправляти, вигладжувати ручно. Розплавити метал можна при допомозі звичайного бензиново-генераторного пальника (подвійної рурки з регулятором і розпорошувачем – „форсункою”, сполученої з невеликою банькою з бензиною і маленьким ножним міхом). Плавити метал можна в спеціаль-

ному тиглі або й просто в гіпсових формах, поставлених на деревному вугіллі. Штampuвання й відливи можна робити і в криївці.

Для виготовлення відзнак ОУН і УПА можна взяти метал з лусок (гільз) артилерійських набоїв або з більшовицьких орденів – вони можна і легкоплавні. Бронзові ордені краще робити із спеціального стопу⁸. Про всякий випадок подаю кілька рецептів сплавів бронзу. Вальцьований бронз (найбільш ковкий, але разом з тим і тяжкоплавкий) має 94% міді і 6% цини⁹, машиновий м'який бронз – 85% міді, 11% цини і 4% цинку, алюмінієвий бронз – 88 –

*Хрести Бойової Заслуги УПА:
Золотий (1-ї і 2-ї класи).
Срібний (1-ї класи).
Бронзовий*

95% міді і 5 – 12% алюмінію. Золоті і срібні ордені доведеться робити суцільнометалеві. Позолочування чи посрібнювання зреалізувати, мабуть, буде тяжко, бо трудно дістати аква регії (царської води), яка конче потрібна до позолочування гальванічним способом. Зрештою, золотих орденів не буде, хіба, аж стільки багато, а срібло не настільки вже дороге і трудне до здобуття, щоб треба було вдаватись до імітації, до позолочування чи посрібнювання.

*Медаль УПА
„За боротьбу
в особливо
важких умовах”.
Встановлена
1948 р.
Золотий
хрест УПА
в 25-ліття.
Встановлений
1967 р. Другий
випуск 1988 р.
Використано
проект хреста
Нила Хасевича*

Найлегше буде налагодити виріб стяжок. Достосувати стяжки до потрібного нам вигляду можна двома способами батикуванням або вишиванням.

Батикування робиться так. На фабричній шовковій, наприклад, червоній стяжці потрібної ширини покриваються розтопленим воском ті місця, ті паски, які мають лишитись червоними. Після цього стяжку вкладається до розтвору¹⁰, скажім, чорної, призначеної до фарбування тканин, фарби. У розтворі стяжка повинна перебувати так довго, аж поки достатньо не насититься, не пофарбується належно стяжка. При цьому стяжку увесь час треба перекидати, мішати, щоб вона пофарбувалась рівномірно. Коли стяжка пофарбується, її прополіскується в чистій холодній воді і

сушиться. Віск з сухої стяжки стягується гарячим залізком¹¹ на папір. Ті місця, які були під воском, будуть, таким чином, червоні, а місця не покривані воском – чорні. В такий спосіб можна фарбувати тканину не тільки в 2 кольори, але й багатокольорові. Треба лише починати фарбування від найяснішого кольору та зважати, аби замість, наприклад, синього кольору не вийшов зелений (таке може статися тоді, коли синя фарба піде не на білу тканину, а на жовту). Для того, щоб краще вчепилася фарба, додається невелику кількість галуни. Під час фарбування розтвір не вільно підігрівати, бо віск у теплій воді розпуститься і вся тканина пофарбується на один лише колір. Воском покривається стяжку або при помочі шаблонка, вирізаного в тонкому картоні, або

таким приладом, якого вживають для виготовлення писанок, тобто мідною люлькою з тоненькою зігнутою рурочкою. Цим приладом робиться під лінію на тканині тонкі воскові смужки-контури (очевидно прилад мусить бути весь час нагрітим, щоб розтоплений віск міг вільно спливати), а потім місця між контурами покриваються відручно воском при помочі твердого пензля. В шаблоні вирізати треба ті місця, які мають бути покриті воском. Так вирізаний шаблон прикладається до тканини і у вирізані в шаблоні місця накладається розтоплений віск твердим щетяковим пензлем.

Вишивати стяжки можна або способом заволокування, або гладдю. Вишивати гладдю краще так, як показано у проектах стяжок біля медалів. До вишивання краще брати стяжки такого кольору, який є у взірці основним, домінуючим – менше треба буде вишивати. Виготовити цим способом стяжки до орденів буде хіба що найлегше.

Один з моїх учнів зможе, в разі потреби, вирізьбити за поданим проектом і металеві моделі відзнак, і штампи в сталі. Також знає він, як треба робити гіпсові й металеві відливи, як штампується та має всі потрібні до цього знаряддя – бензиново-генераторний пальник з міхом, різці й т. ін. Тому я вважаю, що він цю роботу виконати зможе, тому я вважаю, що зреалізувати виготовлення відзнак і орденів є можливість. Коли б з якихось причин виготовити ордени ми не змогли, то в такому разі, на мою думку, можна було б виготовити самі лише стяжки з відповідними на них відзнаками. Це

зробити не тяжко, це зробити в кожному разі, на мою думку, варто було б. Хай наші підпільні орденосці мають поки що бодай стяжки орденів. Чи носитимуть вони їх, чи ні, це вже їхня справа, але дати їм треба було б. Це справить в кожному разі їм приємність і буде доказом, що справу цю Провід трактує поважно, що надає їй великого значення, що турбується й дбає про це, що не забуває про заслужених навіть у сьогоднішніх найтяжчих обставинах і піклується про вирізнення їх. Така моя думка, думка рядового підпільника.

Слава Україні!

Постій, квітень 1950 р.

ПРИМІТКИ

¹ Содоль П. Українська повстанча армія: 1943 – 49: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 128 – 129.

² Текст записки й ілюстрації на с. 122–123 подано за вид.: Графіка в бункрах УПА: Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947 – 1950, мистця українського підпілля Нила Хасевича – „Бей-Зота” та його учнів. – Філадельфія, ПА: Пролог, 1952; ілюстрації на с. 124–126 – за вид.: Семотюк Я. Українські військові відзнаки: Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто, 1991.

³ Повний текст листа Нила Хасевича до ГК УПА з архіву ЗП УГВР.

⁴ Комплікує – ускладнює.

⁵ Прецизний – точний, акуратний.

⁶ Кріс – гвинтівка.

⁷ Мосяжний – латунний, з жовтої міді.

⁸ Стоп – сплав.

⁹ Цина – олово.

¹⁰ Розтвір – розчин.

¹¹ Залізко – праска.